पुंसोमयि संन्यस्तकर्मणः । न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् । मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् । ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति । भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः । ययोरेकतरेणैव पुरुषः पूरुषं व्रजेत् । एतद्भगवतोरूपं ब्रह्मणः परमात्मनः । परं प्रधामं पुरुषं दैवं कर्म विचेष्टितम् । रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते । भूतानां महदादीनां यतोभिद्यद्यां भयम् । योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः । स विष्णुराख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कल्पयतां प्रभुः । नचास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः । आविद्यमत्प्रमत्तोऽसौ प्रमत्तजनमन्तकृत् । यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्य्यस्तपति यद्भयात् । यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् । यद्भयात्पतयोभीता लताश्चोषधिभिः सह । स्वे स्वे काले ऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च । स्रवन्ति सरितो भीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः । अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् । अदोददाति स्वयतां पदं यन्नियमात्मभः । लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिराततम् । गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिषु यद्भयात् । वर्त्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् । सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः । जनयन् जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्"भाग० २९अ०।

भगवदवतार एव कपिलः सगरसन्ततीर्हुङ्कारेण भस्मीचकार यथोक्तं रामा० बा० ४०अ० "यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः । महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान् प्रभुः । कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् । तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः । पृथिव्यापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम्" इति ब्रह्मताख्यमुपवर्त्त रामं प्रति विश्वामित्रेणोक्तम् । "ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् । रोषादत्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः । ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगाः महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् । हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ! । ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्य्याकुलेक्षणाः । खनित्रकाङ्क्षधरा नानाशस्त्रशिलाधराः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् । अश्वाकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि । दुर्नयस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान् । श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ! । रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोन्मुनिः । ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः सर्वे कालकृत्स्य ! सगरात्मजाः"। अत्र प्रागुत्तरामिति भूमध्यस्थलक्षापेक्षया तत्स्थानस्य तथात्वात् । वस्तुतः सिद्धेशः कपिलोऽपि भगवदवतारवः । "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भा० १,३,११ उक्तेः "सिद्धानां कपिलो मुनिः" गीतोक्तेश्च अग्न्यवतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । स च प्रत्यहं तर्पणीयर्षिभेदः "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा" ब्रह्मपु० तर्पणमन्त्रलिङ्गात् । "कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः" इत्यमरे पिङ्गलकपिलयोः पर्य्यायत्वेऽपि तयोरौपाधिकभेदोऽस्त्येव अतएव सुश्रुते "अत ऊर्द्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्याम इत्युपक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्बुरः कृष्णः रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भेदेन निर्देशः । "वाताभ्र कपिला विद्युत्"सि० कौ०। सुश्रुतोक्ते भूमिकभेदे "पूर्व्वं सुक्ताः शुक्लविभा भूमिका ये समासतः । नामलक्षणभेदव्यैरष्टादश निबोध मे । लाजनः पुलक इत्यादिना "श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथेति विभज्य । तद्योपद्रवचिकित्सा तत्रोक्ता यथा"कपिलेन व्रणकोथो जूरो मन्थाद्रमसथा । चौद्रेण लिह्यात्त्रिफलां श्वेतां चापि पुनर्णवाम्" सुश्रुतोक्ते दूतभेदे स्त्री यथा ।

"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिद्वसिष्ठनम् । वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल । कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः । अपतन्दर्शनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्चसः । लूने तस्मे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः । अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने । यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः पूर्व्वेदबिन्दवः । तस्माल्लूतेति भाव्यन्ते सङ्ख्या ताश्च षोडश । कृच्छ्रसाध्याकृच्छ्रसाध्या लूताश्च द्विविधाः स्मृताः । तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तासाम्य एव तु । तिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आलमूलविभा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता । ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः क्ष्वेडिकयातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा जाविन्येकौपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकादना माकाणुष्टमी स्मृता । ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः सतमस्त्र च । जूरो-